

HALİFE MU'TAZİD DÖNEMİNDE (279-289/892-902) ABBÂSÎ-SAFFÂRÎ İLİŞKİLERİ

Saim YILMAZ*

THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE ABBASID AND THE SAFFARIDS IN
THE REIGN OF AL-MU'TADID (279-289/892-902)

This article aims to deal with al-Mu'tadid's political and military relationships with the Saffarids he signed the first treaty with soon after he became caliph. This process lasting approximately ten years can be divided into two periods as before and after the war at the Balkh between the Saffarids and the Samanids, which caused to form over again the power balance in the East. The first period can be described as the period of peace and cooperation the sides supported morally each other to dominate over the lands as good as divided into two parts after the contract they made in the beginnings of the term. The second period is the term al-Mu'tadid succeeded in establishing the Abbasid sovereignty in Fars by cooperating with the Samanids, after the Saffarids lost their power.

Keywords: al-Mu'tadid, 'Abbasids, Saffarids, Samanids, Dülafids, 'Amr b. al-Layth, İsmâ'il b. Ahmad.

Anahtar kelimeler: Mu'tazid, Abbâsîler, Safârîler, Samanîler, Dülefler, Amr b. el-Leys, İsmâ'il b. Ahmed

Giriş

Mu'tazid'in halifelik dönemi, bir çok yönden gücünü kaybetmiş bulunan Abbâsî Devleti'nin siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda kısa süreli de olsa yeniden bir toparlanma ve canlanma dönemi olarak kabul edilir.¹ Bu yönüyle "İkinci Seffâh" olarak isimlendirilen Mu'tazid'in,² devletin gidişatını değiştiren bu

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Arş. Gör. Dr.

¹ Fârûk Ömer, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye fî asri'l-ferza'el-askeriyye (247-334/861-946)*, Bağdat 1973, s. 51-54; Yusuf el-Uş, *Târîhu asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dimaşk 1982, s. 165-170; H. Kennedy, "al-Mu'tadid Bi'llâh", *EP*, VII, (Leiden 1993), s. 759-760.

² *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâik fî abbâri'l-bakâik* (nşr. Ömer es-Saîdî), Dimaşk 1972, IV/1, 75; Celâleddîn es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut 1986, s. 420; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi* (trc. İsmail Yiğit ve ark.), İstanbul 1985, III, 361.

başarısında, düzenlemiş olduğu çok sayıda başarılı askerî sefer kadar, yerinde ve zamanında yapmış olduğu siyasî anlaşma ve manevralar dikkat çekmektedir.³ İktidarı devralmasının hemen ardından dönemin iki güçlü hanedanı olan doğuda Saffârîler ve batıda Tolunoğulları ile yapmış olduğu anlaşmalar bu anlamda büyük öneme sahiptir.

Bu makale, Mu'tazîd'in tahta oturmasının hemen ardından ilk anlaşmayı yapmış olduğu Saffârîler'le siyasî ve askerî ilişkilerini ele almayı hedeflemektedir. Yaklaşık on yıl süren bu süreci ana hatlarıyla, doğuda siyasî güç dengelerinin yeniden şekillenmesine vesile olan Saffârîler'le Sâmânîler arasında Belh'te gerçekleşen savaş öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayırmak mümkündür. Birinci husus, bu dönemin hemen başında varılan anlaşma sonrasında adeta ikiye taksim edilmiş topraklar üzerinde hâkimiyetlerini tesis edebilmek için tarafların karşılıklı olarak birbirlerine manevi destek sağladıkları barış ve işbirliği dönemi olarak nitelenebilir. İkincisi, Saffârîler'in gücünü kaybetmesi üzerine Sâmânîler'le işbirliğine giden Mu'tazîd'in, Fars bölgesinde Abbâsî hâkimiyetini yeniden tesis etmeye muvaffak olduğu dönemdir.

A-Barış ve İşbirliği Dönemi

1-Anlaşma Öncesi İlişkiler

Abbâsî halifeliği ile Saffârî hanedanı arasındaki ilişkilere bir bütün olarak bakıldığında iki hususun daima problem teşkil ettiği ve halifelik merkezi tarafından kabullenilmesinde zorlanılan hususlar olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi hanedanın kurucusu Ya'kûb b. Leys'in (254-265/867-879), 259 (873) yılında Tâhirî hanedanına (205-259/820-873) son vererek Horasan'ı ele geçirmesiydi. Ya'kûb'un kudreti karşısında aciz kalan Abbâsî halifeliği, daima kendilerine sadık kalmış bu hanedanın yıkılışına ve Horasan'ın Saffârîler'in eline geçmesine göz yummak zorunda kalmıştı.⁴ Ancak görünen o ki, zaman içerisinde Saffârîler, önce Ahmed el-Hucistânî'nin daha sonra da onun yerine

³ Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, New York 1986, s. 183.

⁴ Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), *Târîhu'r-rusiûl ve'l-mülûk*, (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), I-XI, Kahire 1990, IX, 507, (İng. trc. David Wainess), Albany 1992, XXXVI, 156-157; *The Târikb-e Sîstân*, (trc. Milton Gold), Roma 1976, s. 175-177, 179; İbnü'l-Esîr (630/1232), *el-Kâmil fi'l-târîh* (nşr. C.J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979, VII, 261-263; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 234; C.E. Bosworth, "The Tahirids and Saffarids", *The Cambridge History of Iran*, IV, (Cambridge 1993), s. 115-116; Erdoğan Merçil, "Saffariler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, (İstanbul 1989), s. 426-427.

geçen Râfi b. Herseme'nin faaliyetleri neticesinde bu bölgede hâkimiyetlerini istikrara kavuşturamamışlardır.⁵

İki taraf arasındaki ilişkileri çok daha fazla etkileyen ikinci husus ise, Saffârîler'in halifelik merkezinin çok yakınında bulunan Fars bölgesini hâkimiyetleri altına almalarıydı. Saffârîler'in bu bölgeyi ele geçirmelerinden sonra, onların halifeliğin merkezi Irak'a saldırmalarından daima endişe içinde bulunan Muvaffak,⁶ çeşitli vesilelerle onları bu bölgeden uzaklaştırmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştı. Nihayet Ya'kûb b. Leys, 261 (875) yılında bu bölgeyi kesin olarak hâkimiyeti altına almaya muvaffak oldu.⁷ Bundan sonra Muvaffak 262 (876) yılında, Bağdat'a yürümek üzere Vâsıt'a kadar gelmiş bulunan Ya'kûb'u, Deyrû'l-Âkul denilen yerde mağlup ettiyse de bu, sonucu değiştirmek için yeterli olmadı.⁸ Bu dönemde Zenci isyanı ile uğraşmakta olan Abbâsî idaresi, yıllık yirmi milyon dinar vergi ödemesi karşılığında Ya'kûb'un ölümü üzerine yerine geçen Amr b. Leys'in, Fars dahil Horasan, Kirman, İsfahan, Cürcan, Sistan ve Sind vilayetlerindeki hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. İlave olarak Bağdat Sâhibü's-Şurtalığı görevi verilen Amr'ın, Haremeyn'de bir temsilci bulundurmasına da müsaade edildi (266/879).⁹

Abbâsî halifeliği için büyük bir tehdit unsuru olan Zencî isyanının (255-270/869-883) bastırılmasından sonra rahat bir nefes alan ve 271 (885) yılında Tolunoğulları ile girmiş olduğu mücadeleyi bir barış anlaşması ile sona erdiren Muvaffak, planlı bir şekilde bu bölgeye yöneldi. Amr b. Leys'in sahip olduğu bölgelerde ve özellikle de Horasan'da Râfi b. Herseme'nin isyanı sebebiyle tam bir hâkimiyet sağlayamaması, muhtemelen Muvaffak'ın bu kararı almasında

⁵ Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî'nin, Ya'kûb b. Leys'in Horasan valisi iken, 262 (875) yılında isyan ederek Horasan'da yeniden Tâhirîler adına hutbe okutması, bölgedeki faaliyetleri, öldürülüşü ve 268 (882) yılında yerine Râfi b. Herseme'nin emir seçilmesi hakkında daha geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, VII, 296-304; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut ts., VI, 423-424; Merçil, "Saffariler", *Doğuştan Günümüzüze*, V, 431-432, 433-434; Bosworth, "The Tahirids and Saffarids", s. 116.

⁶ Halife Mu'temid'in kardeşi ve ikinci sırada veliahdı olan Muvaffak, kardeşinin halifeliği döneminde gerçekte devlet idaresi ile ilgili tüm yetkileri eline geçirmiş bulunmaktaydı (İbn Tiktakâ (660/1262), *el-Fabrî*, Beyrut ts, s. 250; Suyûtî, s. 413; H. İbrahim Hasan, III, 357).

⁷ Taberî, IX, 514 (İng., XXXVI, 166). Daha geniş bilgi için karşılaştırmalı olarak bk. *The Târih-e Sîstân*, s. 178-179; İbnü'l-Esîr, VII, 276-277.

⁸ Taberî, IX, 516-517 (İng., XXXVI, 169-171); İbnü'l-Esîr, VII, 290-291. Ayrıca bk., *The Târih-e Sîstân*, s. 183-184.

⁹ Taberî, IX, 544, 545, 549 (İng., XXXVI, 203, 205, XXXVII (İng., Philip M. Fields, Albany 1987), s. 1); *The Târih-e Sîstân*, s. 185-186; İbnü'l-Esîr, VII, 326, 332.

etkili olmuştur.¹⁰ Neticede Amr'ın halifelik hazinesine göndermiş olduğu vergilerin azlığını ve bunların ordunun donanımı ve geliştirilmesi için yetersiz kaldığını bahane edinen Muvaffak,¹¹ daha önce Zenciler'le mücadele esnasında kurulmuş olan Vâsıt'taki karargâhda bulunan vezir Sâid b. Mahled'e Amr'la savaşmak üzere harekete geçmesini emretti (21 Şaban 271/11 Şubat 885).¹² Yine eş zamanlı olarak Cibâl bölgesini elinde bulunduran Dülefi hanedanı emiri Ahmed b. Abdülazîz'i¹³ de Fars ve Kirman valiliğine atadı.¹⁴ Ayrıca bundan iki ay sonra Bağdat'ta Horasan hacılarının temsilcilerini huzuruna kabul eden Halife Mu'temid (256-279/870-892), onlara Amr b. Leys'i sahip olduğu bölgelerden azlederek Horasan valiliğine Muhammed b. Tâhir'i tayin ettiğini bildirdi (25 Şevval 271/15 Nisan 885). Ancak Muhammed b. Tâhir, bölgeye gitmeyerek yerine Râfi b. Herseme'yi tayin etti.¹⁵ Böylece Ahmed el-Hucistânî'den sonra bölgede Saffârîler'e karşı isyancı konumunda bulunan Râfi b. Herseme, bu tayinle birlikte meşru Horasan valisi haline geldi.

Saffârîler'in Fars bölgesindeki hâkimiyetini sona erdirmek ve bu hanedan üzerinde halifelik otoritesini yeniden tesis etmek isteyen Muvaffak, 272 (886) yılında kısa bir süre için Fars'ı ele geçirmeyi başarmıştı. Ancak bu bölgenin ele geçmesini sağlayan Vezir Sâid b. Mahled ile oğlu Ebü'l-Abbâs (Mu'tazîd) arasında kısa bir süre sonra anlaşmazlık çıkması üzerine, oğlunu bölgeden geri çağırarak zorunda kaldı. Bunu fırsat bilen Amr b. Leys ise, bölgeyi yeniden ele geçirmiştir. Diğer taraftan daha sonra batıda Tolunoğulları'nın isyanı ile karşı karşıya kalan Muvaffak, Amr'la anlaşmak ve yıllık on milyon dirhem karşılığında Fars dahil Kirman ve Horasan'ın idaresini ona bırakmayı kabul etti (7 Safer

¹⁰ C. E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, New York 1994, 203-204. Kennedy, *The Age of the Caliphates*, s. 178-179.

¹¹ Şâbüstî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (388/998), *Kitâbü'd-Diyârât*, (nşr. G. Avvâd), Beyrut 1986, s. 271. *Târîh-i Sîstân*'da, Muvaffak'ın Amr'a karşı düzenlediği bu seferde vezir Sâid b. Mahled'in Amr'ı karalamasının etkisi olduğu belirtilmektedir (s. 192).

¹² Taberî, X, 7 (İng., XXXVII, 147); Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (597/1200), *el-Müntazam* (nşr. M. Abdülkadir Ata ve ark.), I-XVIII, Beyrut 1992, XII, 243; İbnü'l-Esîr, VII, 414.

¹³ Dülefi hanedanı 825-897 yılları arasında Cibâl bölgesinde hüküm sürmüştür. Bilgi için bk. Ahmed Nedim Serinsu, "Dülefler", *DİA*, X, (İstanbul 1994), 21; C.E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, Edinburg 1996, 153; E. Marin, "Dulafids", *EP*, II, 623.

¹⁴ *The Târîkh-e Sîstân*, s. 192.

¹⁵ Taberî, X, 7 (İng., XXXVII, 147); İbnü'l-Cevzî, XII, 243-244; Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî (660/1262), *Tabakât-ı Nâsırî: a general history of the Mubammadan dynasties of Asia, including Hindustan*, (trc. H. G. Raverty), I-II, New Delhi 1970, I, 24; İbnü'l-Esîr, VII, 368, 414; İbn Hallikân, VI, 424; Barthold, s. 236.

275/21 Haziran 888).¹⁶ Muvaffak, 276 (889) yılında Amr'ın hâkimiyeti altında bulunan Fars bölgesi üzerine bir ordu daha gönderdiyse de bunda da başarılı olamadı. Hatta bu kez doğrudan Bağdat'a yürümek üzere hazırlanan Amr, Ahvaz'dan ancak Vezir İsmâil b. Bülbül'ün çabaları ile geri çevrilebildi (277/890).¹⁷ Ancak çeşitli çabalar sonucunda Bağdat'a yürümekten vazgeçirilen Amr, ordusuyla birlikte Fars bölgesinden ayrılmayarak, Abbâsî Devleti'ni tehdit eden bekleyişine devam etti.¹⁸

Diğer taraftan Abbâsî idaresinin, büyük bir tehlike olarak gördüğü Amr'a karşı Horasan'a vali tayin etmiş olduğu Râfi b. Herseme de kısa sürede gücünü artırmış ve bölgede büyük bir tehlike arzeder hale gelmişti. 271 (885) yılında Horasan'a vali tayin edilen Râfi, ertesi sene önce Merv ve Herat'ı hâkimiyeti altına almış, ardından Hârizm'e saldırarak ele geçirmiş olduğu büyük miktarda ganimetle Nişâbur'a dönmüştü.¹⁹ 275 (888) yılında Cürcân ve Taberistan'a saldıran Râfi, Taberistan Zeydî emîri Muhammed b. Zeyd'i mağlup etmeyi başarmıştı. 276 (889) yılında önce Kazvin daha sonra Rey üzerine yürüyen Râfi, Rey'i de ele geçirerek hâkimiyet alanını daha da genişletme başarısını göstermişti.²⁰ Dolayısıyla Râfi, başlangıçta bölgede merkezi yönetimin atamış olduğu bir vali iken, geçen yıllar ve elde ettiği zaferler onu bölgede ciddi bir güç haline getirmişti. Diğer bir ifadeyle Râfi, artık bölgede merkezi yönetimin amaçlarına hizmet eden bir unsur olmaktan daha ziyade kendi hesabına çalışan yeni bir lider olarak ortaya çıkmış bulunuyordu. Horasan'dan sonra Rey'i de ele geçirmiş olan Râfi'nin bu durumu, Saffârî emiri Amr kadar Abbâsî halifeliğini de rahatsız edecek bir boyuta ulaşmıştı.

2-Mu'tazid ile Amr b. Leys Arasında Anlaşma Sağlanması

Halifeliğin doğusunda bu sıcak gelişmelerin yaşandığı bir dönemde tahta oturan Mu'tazid, o zamana kadar izlenen politikanın tam aksine bir kararı

¹⁶ *The Târih-e Sîstân*, s. 193-195; Merçil, "Saffariler", *Doğuştan Günümüze*, V, 435-436

¹⁷ *The Târih-e Sîstân*, s. 196-197; Bosworth, "The Tahirids and Saffarids", 119-120; Merçil, "Saffariler", *Doğuştan Günümüze*, V, 437.

¹⁸ *The Târih-e Sîstân*, s. 198.

¹⁹ Nerşahî, *The History of Bukhara* (İng. trc., Richard Frye), Cambridge 1954, s. 83-84; *The Târih-e Sîstân*, s. 193-194; İbnü'l-Esîr, VII, 368-369.

²⁰ İbn İsfendiyâr, *History of Tabaristan* (İng. trc., E.G. Browne), London 1905, 190-191; İbnü'l-Esîr, VII, 434; İbn Hallikân, VI, 424; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri (250-316/864-929)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 96-97. Râfi b. Herseme'nin bölgedeki faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 210-211; a.mlf., "The Tahirids and Saffarids", s. 118.

uygulamaya koymakla işe başladı. Saffârîler'e karşı yürütülen mücadele doğrultusunda önceden Horasan'a vali tayin edilmiş bulunan Râfî b. Hersemeyi görevinden azledip, buranın idaresini Amr b. Leys'e bırakmayı kabul etti. Şüphesiz ki onun Abbâsî halifeliği ile Saffârîler arasındaki siyasî ve askerî ilişkiler açısından bir dönüm noktasını teşkil eden bu kararı almasına vesile olan ilk adım, Taberî'deki anlatıma göre Amr b. Leys tarafından atılmıştır. Mu'tazîd'in tahta çıkışından on iki gün sonra hediyelerle birlikte elçi gönderen Amr b. Leys, cülûsunu tebrik ettiği halifeden Horasan'ın idaresinin kendisine verilmesini istemişti (2 Şaban 279/28 Ekim 892). Bu isteği kabul eden Mu'tazîd, Horasan valiliğine tayin edildiğini bildiren hil'at ve sancağı İsâ en-Nûşerî ile Amr b. Leys'e gönderdi. Ramazan ayında Amr'ın yanına ulaşan İsâ en-Nûşerî ve beraberindekiler ona hil'at giydirdiler. Horasan'ın kendisine verildiğine dair gönderilen sancak da Amr'ın sarayında üç gün dikili kaldı.²¹

Olayı biraz daha tafsilatlı anlatan ve anlaşmanın öncesi hakkında da bilgi veren *Târîh-i Sîstân* müellifi ise, Taberî'nin aksine anlaşma yapmak üzere ilk elçi gönderenin Mu'tazîd olduğunu belirtmektedir. Diğer kaynaklardan farklı olarak Mu'tazîd'in babası Muvaffak'ın vefatından sonra halife olduğunu söylediği rivayetinde, onu ilk iş olarak babası Muvaffak nezdinde kendisini hapse attırmak için komplo kurmuş olan vezir Ebû's-Sakr İsmâil b. Bülbül'ü tutuklatarak Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb'i vezir tayin ettirdiğini, daha sonra Kadî İsmâil b. İshâk'ı, Amr b. Leys'e elçi gönderip, talep ettiği bütün isteklerinin kabul edildiğini bildirerek onunla anlaşma yaptığını zikreder. Ayrıca Mu'tazîd, Amr'ın isminin daha önce yazılı bulunduğu sancak, mızrak ve kalkanlara tekrar yazılmasını, Mekke ve Medine'de hutbelerde isminin yeniden okunmasını emretmiştir. Aynı rivâyette Mu'tazîd'in Amr'a hil'at ve hediyelerin yanısıra, Fars, Kirman, Horasan, Zâbülistan, Sîstan, Kâbü'l valiliği ve Bağdat Sahibü's-Şurtalığı'nın verildiğini bildiren sancakları gönderdiği, ayrıca onu Râfî b. Herseme ile savaşla görevlendirdiği ve Amr'ın bunu kabul ettiği bildirilmektedir. Daha sonra, Amr'ın 279 (892) yılında Muhammed b. Şafur b. Musa'yı Fars'a vali tayin ederek Sîstan'a döndüğü ve orada bulunduğu sırada yukarıda zikredilen eyaletlerin sancakları ile birlikte yüz bin dinar ve hil'atin İsâ en-Nûşerî tarafından kendisine getirildiği zikredilmektedir.²²

²¹ Taberî, X, 30 (İng., Franz Rosenthal), Albany 1985, XXXVIII, 2; İbnü'l-Esîr, VII, 456; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (nşr. A. Ebû Mülhem ve ark.), I-XIV, Beyrut ts., XI, 70. Amr b. Leys'in Mu'tazîd'a göndermiş olduğu hediyeler hakkında bk., İbnü'z-Zübeyr (ö.V/XI. asır), *ez-Zebâir ve'l-tuhaf*, (nşr. M. Hamidullah-Selahaddin el-Müneccid), Kuveyt 1984, s. 41.

²² *The Târîkh-e Sîstân*, s. 198.

Babası Muvaffak 278 (891) yılında vefat etmiş olmasına rağmen, Mu'tazid'in halifeliğinin Halife Mu'temid'in 279 (892) yılındaki vefatından sonra başladığı göz önüne alındığında, ilk bakışta *Târîh-i Sîstân*'da yer alan bu rivâyette kronolojik bir hata olduğu görülmektedir. Ancak burada Mu'tazid'in, babası Muvaffak'ın vefatının hemen ardından babasının sahip olduğu tüm yetkileri ele geçirerek adeta bir halife gibi davrandığı dikkate alındığında,²³ bunun mevcut duruma ters düşmeyeceği akla gelmektedir. Buradan hareketle, babası Muvaffak'ın vefatı sırasında Amr b. Leys'in ordusuyla birlikte Fars bölgesinde bulunmasını ve babasının ölümünün meydana getireceği zaafı dikkate alan Mu'tazid'in, daha halife olmadan Amr ile anlaşma yollarını aramış olabileceğini düşünmek mümkündür. Bunu sağlamak için, daha önceden Abbâsî Halifeliği ile Saffârîler arasında elçilik görevinde bulunmuş olan tecrübeli Kadı İsmâil b. İshak'ı bu işle görevlendirmiş olmalıdır. Dolayısıyla Muvaffak'ın vefatı ile birlikte başladığını kabul edebileceğimiz iki taraf arasındaki barış çabalarının, her iki tarihçinin belirttiği gibi, ancak Mu'tazid'in halife oluşunun akabinde İâ en-Nûşerî'nin, Amr b. Leys'e Horasan'a vali olarak tayin edildiğini bildiren hil'at ve sancağı ulaştırmasıyla neticelenebilmiştir. Taberî'de, sadece Horasan'ın kaydedilmesini ise, diğer merkezlerin zaten fiili olarak Amr'ın idaresinde bulunması ve bu anlaşmayla ortaya çıkan yeni durumun, Horasan valiliğinin Râfi b. Herseme'den alınıp Amr'a verilmesi olduğuna bağlamak mümkündür.

Mu'tazid'in Horasan idaresini Amr b. Leys es-Saffar'a bırakması hususunda, onun Saffârî hanedanı ile iyi ilişkiler kurma niyeti yanında, Horasan valisi Râfi b. Herseme'nin kendisine karşı takınmış olduğu isyankâr tutumun da büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, 279 (892) yılında tahta oturan Mu'tazid, vali Râfi b. Herseme'ye yazmış olduğu mektupta Rey'de halifeye ait köylerin boşaltılmasını istemiş, ancak o, arkadaşlarının ısrarına rağmen bunu kabule yanaşmamıştı. Amr b. Leys'in isteği karşısında işi daha da kolaylaşmış olan Mu'tazid, Ahmed b. Abdülazîz b. Ebî Dülefi, bu sırada Rey'de bulunan Râfi b. Herseme ile savaşmak ve onu Rey'den çıkarmakla görevlendirdi. Ayrıca Amr b. Leys'e de kendisini Horasan'a vali tayin ettiğini bildirdi.²⁴ Râfi b. Herseme'yi sadece Horasan'dan azletmekle yetinmeyen Mu'tazid'in, onun Rey'den çıkarılmasını da istemesi dikkate alındığında, onu tamamen devreden çıkarmayı planladığı anlaşılmaktadır.

²³ Taberî, X, 22-23 (İng., XXXVII, 168-169); İbnü'l-Esîr, VII, 444; K.V. Zettersteen, "Mûtaẓîd", *İA*, İstanbul 1993, VIII, 750.

²⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 457. İbn İsfendiyâr'a göre ise, Mu'tazid, Râfi'yi yanına çağırılmış, ancak o bu emre uymadığı gibi, haberi getiren elçiyi de hapse atmıştır (s. 191).

Bütün bu gelişmelerden sonra halifeliğin doğusunda yaklaşık bu son on yılda cereyan eden hadiseler bir bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde, Halife Mu'tazıd'ın vali Râfî b. Herseme'yi azlederek, Horasan'ı Saffârîler idaresine bırakma ve Saffârîler'le dostane ilişkiler sürecini başlatma kararının acele verilmiş bir karar olmadığı anlaşılmaktadır. Muvaffak tarafından Amr b. Leys'in, özellikle Fars bölgesindeki hâkimiyetine son vermek üzere düzenlenmiş olan seferlerde kayda değer bir başarının elde edilememiş olmasının, halifeliğin izleyeceği politikada ciddi bir revizyona gitme ihtiyacını ortaya çıkardığı görülmektedir. Diğer taraftan, bölgede ciddi bir güç haline gelmeye başlamış olan Râfî b. Herseme'nin, yeni halifenin emrine muhalefet etmesi bu politikanın uygulamaya konmasını bir hayli kolaylaştırmış olmalıdır. Önceden yaşananları ve zaman içerisinde bölgede değişen güç dengelerini iyi takip eden Mu'tazıd, doğunun güçlü hanedanı Saffârîler'le barış sürecini başlatabilmek için Horasan'ın yanı sıra, zaten askerî üstünlüğü bulunan Fars bölgesinin yönetimini de Amr b. Leys'e bırakmakta bir sakınca görmemiştir.²⁵ Söz konusu anlaşma, Amr b. Leys tarafından da büyük bir memnuniyetle kabul görmüş olmalıdır. Daha önce geçtiği gibi, Muvaffak'la girmiş olduğu mücadele sonucu kısa bir zaman önce hâkimiyeti altında bulunan bölgeleri idare etme yetkisi elinden alınmış olan Amr b. Leys, bu anlaşma ile Abbâsî halifeliğinden yeniden onay almış oluyordu. Böylece bölgedeki meşruiyetini yeniden kazanmış olan Amr b. Leys konumunu sağlamlaştırmanın yanı sıra, halifelik merkezi ile sürekli mücadeleye neden olan Horasan ve Fars bölgeleri üzerindeki hâkimiyetini de kabul ettirmekteydi.

Mu'tazıd'ın, Amr b. Leys ile yapmış olduğu bu anlaşma hem batıda hem de doğuda Abbâsî Devleti adına çok önemli sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Doğudan gelecek en büyük tehlikeye karşı gerekli emniyeti sağlamış olan Mu'tazıd, böylece batının güçlü hanedanı Tolunoğulları emiri Humareveyh ile yapacağı anlaşma öncesi elini bir hayli kuvvetlendirmiş oldu. Nitekim kısa bir zaman önce hâkimiyet alanını Dicle nehrine kadar genişletmiş olan Humareveyh, yapılan anlaşmayla Musul, Diyârırebîa ve Diyârımudar olmak üzere Fırat nehrine kadar olan toprakların idaresini Abbâsîler'e bırakmaya itiraz etmemiştir (25 Rebiülevvel 280/14 Haziran 893).²⁶ Böylece Mu'tazıd, dönemin

²⁵ Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 214.

²⁶ Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî (350/961), *Kitabü Vülâti Mısır*, Beyrut 1987, s. 186; Ebu'l-Mehâsin İbn Tağrıberdî (874/1469), *en-Nücümü'z-żâbire*, Kahire 1956, III, 53; U. Haarmann, "Khumâravayh", *EP*, Leiden 1979, V, 49; Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, (trc., Selçuk Alkın), İstanbul 1997, s. 132, 290 dn.547.

iki güçlü hanedanıyla ardarda yapmış olduğu bu iki anlaşma sayesinde biraz sonra ele alacağımız doğudaki faaliyetlerinin yanı sıra Musul ve Cezîre’de isyan halinde bulunan Hâricîler ve bedevîlerle mücadele etme imkanını da yakalamış oldu.²⁷

Kuşkusuz ki bu anlaşmanın en önemli sonuçları ve kazanımları halifeliğin doğusunda kendini göstermiştir. Önce Zencî isyanı ve sonrasında Saffârîler’in gücü karşısında siyasî ve askerî anlamda otoritesini kaybetmiş olan Abbâsî Devleti, bu anlaşma ile artık doğuda cereyan eden olaylara seyirci kalmak yerine, yeniden söz sahibi olma imkanını yakalamış oluyordu.

3-Dostluk ve İşbirliği Dönemi

Halife Mu’tazîd ile Amr b. Leys arasında daha işin başında imzalanan bu anlaşma, Abbâsî-Saffârî ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Öncesini bir tarafa bırakacak olursak 271 (885) yılından itibaren devam eden ve halife olmadan önce bizzat Mu’tazîd’in da katılmış olduğu savaş döneminin yerini, dostluk ve işbirliği dönemi aldı. Sağlanan anlaşma ile karşılıklı olarak birbirlerini tehdit olarak görmekten kurtulan ve adeta Horasan, Fars ve doğusu Saffârîler’de kalmak üzere halifeliğin doğusunu ikiye taksim etmiş olan tarafların bundan sonra, kendilerine ayrılan bölgelerde hâkimiyetlerini tesis etme ve bunu gerçekleştirme hususunda karşı tarafa manevî destek sağlama politikasını benimsedikleri görülmektedir. Bu anlaşmayı Mu’tazîd’in doğu politikasının kilit taşı olarak nitelleyen Kennedy, bu durumu yerinde bir tespitle, halifenin geçmişte seleflerinin Tâhirîler’le yapmış olduğu bir tür ortaklığı, Amr b. Leys ile yeniden tesis etme gayreti olarak değerlendirmektedir.²⁸

Bu anlaşmanın eylem aşamasına geçebilmesi, her iki taraf için de tehlike arzeden Râfî b. Herseme’nin ortadan kaldırılmasına bağlıydı. Bunun gerçekleşmesi için daha önce Halife Mu’tazîd tarafından bu işle görevlendirilmiş bulunan Dülefi emiri Ahmed b. Abdülazîz harekete geçti. Râfî’yi Rey’den çıkarmakta başarılı olan Ahmed, onu Cürcân’a kaçmaya mecbur etti (23 Zilkâde 279/14 Şubat 893).²⁹ Bundan kısa bir süre sonra Ahmed b. Abdülazîz’in vefatı

²⁷ Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 214.

²⁸ H. Kennedy, “al-Mu’tadîd Bi’llâh”, VII, 760

²⁹ Taberî, X, 31 (İng., XXXVIII, 4-5); Ali b. Hüseyin el-Mes’ûdî (346/957), *Mürûcü’l-Zeheb*, (nşr., M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut 1988, IV, 243; İbnü’l-Esîr, VII, 457. İbn İsfendiyâr, bu savaşın, 18 Zilkade Cuma günü, Kulahvar nehri civarında meydana geldiğini kaydetmektedir (s. 191).

(Rebiulevvel ayı sonu 280/ Haziran 893)³⁰ üzerine geriye dönen Râfi, Ahmed'in oğulları Ömer ve Bekir'i mağlup ederek yeniden Rey'e sahip olsa da (Cemâziyelevvel 280/Temmuz-Ağustos 893),³¹ onun burada kalışı uzun süreli olmadı ve Amr b. Leys'in Horasan üzerine yürümek için harekete geçtiğini öğrendiğinde, Rey'i terk etmek zorunda kaldı.³²

Bu sırada Dülefi hanedanının içine düşmüş olduğu durum Mu'tazid'in doğudaki işini daha da kolaylaştırdı. Babalarının vefatından sonra Ömer ve Bekir arasında yaşanan liderlik kavgası ve buna bağlı olarak ordunun ganimet paylarını almak üzere ayaklanması Dülefilere tam bir karmaşa ve kargaşa içine düşmesine neden olmuştu.³³ Her ne kadar iki kardeş arasında yaşanan liderlik kavgası kısa zamanda sona ermiş ve Ömer liderliği ele geçirmişse de, eline iyi bir fırsat geçmiş olan ve Rey konusunda Dülefilere ihtiyacı kalmayan Mu'tazid onun valiliğini onaylamadı.³⁴ Mu'tazid, Musul'a karşı düzenlemiş olduğu başarılı ikinci seferden hemen sonra Cibâl bölgesine hareket ederek, Dinever'e kadar geldi (2 Recep 281/7 Eylül 894). Burada oğlu Ali'yi (Müktefi) Rey, Kazvîn, Zencân, Ebher, Kum, Hemedan ve Dinever valiliğine tayin ederken, Ömer b. Ahmed'i İsfahan, Nihâvend ve Kerec valiliğine getirdi (3 Ramazan 281/6 Kasım 894).³⁵ Mu'tazid'in bu uygulamasını, Hilafete gelişinde Saffârî emîri Amr ile barış esasına dayalı politika izleme kararından sonra, halifeliğin doğusunda atmış olduğu en önemli ikinci adım olarak değerlendirmek mümkündür. Böylece o uzun bir aradan sonra bir taraftan Rey dahil Cibâl bölgesinin büyük bir kısmını doğrudan kendi kontrolü altına almayı başarırken, diğer taraftan da Dülefi hanedanının sahip olduğu toprakları ikiye bölerek onları başlangıçta atalarının sahip olduğu dar bölgeye geriletmiş oldu.³⁶

Oğlu Ali'yi Rey'e yerleştirdikten sonra Dülefilere karşı olan baskısını daha da artıran Mu'tazid, önce kendisi 282 (895) yılında Dülefilere merkezi Kerec'e gelerek Ömer b. Ahmed'e ait mallara el koydu.³⁷ Daha sonra aynı yıl içerisinde

³⁰ Taberî, X, 33 (İng., XXXVIII, 9); Mes'ûdî, IV, 244; İbnü'l-Esîr, VII, 457,464.

³¹ İbnü'l-Esîr, VII, 457.

³² *The Târikb-e Sîstân*, s. 198. İbn İsfendiyâr, Râfi'nin Rey'i ele geçirmesinden bir ay sonra Halife Mu'tazid'in oğlu Müktefi'yi buraya gönderdiğini ve bunun üzerine Rafi'nin Rey'i terk ettiğini belirtmekteyse de (s. 191), bu olayların akışına uygunluk arz etmemektedir.

³³ Taberî, X, 33 (İng., XXXVIII, 9).

³⁴ Taberî, X, 33 (İng., XXXVIII, 9).

³⁵ Taberî, X, 36-37 (İng., XXXVIII, 14-15); Mes'ûdî, IV, 245-246; İbnü'l-Esîr, VII, 467; İbn Kesîr, XI, 75.

³⁶ Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan*, s. 216.

³⁷ Taberî, X, 41 (İng., XXXVIII, 22); İbnü'l-Esîr, VII, 473.

veziri Ubeydullah b. Süleyman'ı bu amaç doğrultusunda Rey'e oğlu Ali'nin yanına gönderdi.³⁸ Nihayet bir sonraki yıl vezir Ubeydullah b. Süleyman'ın, İsfahan'a düzenlemiş olduğu ikinci sefer sonucunda,³⁹ kısa bir zaman önce isyan etmiş bulunan Ömer'in itaatini bildirmesiyle, İsfahan savaş yapılmaksızın ele geçirilmiş oldu (26 Şaban 283/9 Ekim 986).⁴⁰ Ancak onun itaat altına alınmasından hemen sonra kardeşi Bekir isyan ederek adamlarıyla birlikte Ahvaz'a çekildi. Daha sonra İsfahan'a geri dönen Bekir, İsâ en-Nûşerî tarafından yapılan çok şiddetli bir savaş sonrasında mağlup edildi (19 Safer 284/28 Mart 897).⁴¹ Savaş alanından kaçmayı başaran Bekir, Taberistan'a Muhammed b. Zeyd'in yanına kaçtıktan bir yıl sonra vefat etti.⁴² Bu aileden en son Ebû Leylâ diye bilinen Haris b. Abdülazîz b. Ebî Dülef isyan ettiyse de sonucu değiştiren bir etki yapamadı. Bu isyan kısa sürede halife ordusu tarafından bastırılarak, Ebû Leylâ savaş alanında öldürüldü (29 Zilhicce 284/26 Şubat 898).⁴³ Onun öldürülmesiyle birlikte Dülefi hanedanı tamamen ortadan kaldırılmış oldu. Böylece Mu'tazîd, önce Rey, ardından da İsfahan dahil Dülefililer'in hüküm sürmüş olduğu Cibâl bölgesinin tamamını ele geçirdi.

Anlaşmanın diğer muhatabı Amr b. Leys'in anlaşma gereği kendisine bırakılan Horasan'da hâkimiyetini tesis edebilmesi için, fiili olarak bu bölgeyi elinde tutan Râfi b. Herseme'yi ortadan kaldırması gerekmektedir.⁴⁴ Ancak Amr'ın harekete geçmek için Ahmed b. Abdülazîz b. Ebî Dülef ile Râfi b. Herseme arasındaki mücadelenin neticesini beklediği görülmektedir. 280 (893) yılında Râfi b. Herseme meselesini halletmek ve Horasan'ı tam olarak kendi idaresine bağlamak üzere harekete geçen Amr, önce Herat'ı ele geçirerek, Nişâbur'a ulaştı.⁴⁵ Amr'ın Nişâbur'a ulaştığı sırada Rey'de bulunan Râfi, önce Ömer b. Ahmed'le barış imzaladı (Şaban 280/ Ekim-Kasım 893). Daha sonra Cürcân'a geçerek Muhammed b. Zeyd ile anlaşma sağladı. Bu anlaşma ile Râfi, Taberistan ve Cürcân'da Muhammed b. Zeyd adına hutbe okutmayı kabul

³⁸ Taberî, X, 41, 42 (İng., XXXVIII, 23, 25); İbnü'l-Esîr, VII, 474.

³⁹ Taberî, X, 45 (İng., XXXVIII, 31).

⁴⁰ Taberî, X, 46-47 (İng., XXXVIII, 34); İbnü'l-Esîr, VII, 479.

⁴¹ Taberî, X, 47, 51 (İng., XXXVIII, 35, 42); İbnü'l-Esîr, VII, 479-480, 484.

⁴² Taberî, X, 63 (İng., XXXVIII, 64); Mes'ûdî, IV, 266, 273; İbn İsfendiyâr, s. 192, ayrıca bk. s. 48; İbnü'l-Esîr, VII, 484.

⁴³ Taberî, X, 64-65, 66 (İng., XXXVIII, 67-68, 69); İbnü'l-Esîr, VII, 487-488. Ayrıca bk., Mes'ûdî, IV, 261.

⁴⁴ Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 217.

⁴⁵ Taberî, X, 34 (İng., XXXVIII, 10); Mes'ûdî, IV, 245; *The Târikh-e Sîstân*, s. 198-199; İbnü'l-Esîr, VII, 457, 464.

ederken, Muhammed dört bin kişilik Deylemlî savaşıçıyî Râfî'nin yardımına göndermeyi taahhüt etti (Rebiülahir 282/Haziran 895).⁴⁶ Ne var ki Râfî'nin kendisini üç cephe arasında bırakmamak ve askerî destek sağlamak üzere girişmiş olduğu bu siyasî ve askerî manevralar, daha sonra Amr b. Leys tarafından aleyhine çevrilmiştir. Şöyle ki, onun Abbâsîler'e olan resmi bağlılığını terk edip, Muhammed b. Zeyd adına hutbe okutmasını fırsat bilen Amr, bu durumu büyük bir propaganda malzemesi yapmış ve neticede kendisini Horasan'da sapık Şîi inancını benimseyen Râfî b. Herseme ve Taberistan Zeydîleri'ne karşı Sünnîler'in müdafisi olarak sunmayı başarmıştı. Daha önce Mu'temid'in halifeliği döneminde Muvaffak tarafından küfür ehline karşı cihad yapma görevi verilmiş olan Saffârîler, bu sefer Horasan'da Sünnîler'in müdafaası misyonunu üstlenmiş oluyorlardı.⁴⁷ Diğer taraftan rakiplerinin arasını açmak için Muhammed b. Zeyd'e mektup yazan Amr b. Leys, ona Râfî'nin geçmişte yaptıklarını ve ihanete yatkın kişiliğini hatırlatarak dikkatli davranması tavsiyesinde bulundu. Bunun üzerine belki de Amr'ın düşmanlığını kazanmaktan çekinen Muhammed b. Zeyd, bir süre sonra Râfî b. Herseme'ye askerî yardım yapma kararından vazgeçti.⁴⁸

Yapmış olduğu anlaşmalarla, Amr b. Leys ile savaş halinde iken gelebilecek saldırı ihtimallerine karşı gerekli tedbiri alan ve ayrıca Muhammed b. Zeyd'den askerî yardımını sözü almış bulunan Râfî, bu sırada Amr'ın Nişâbur'dan ayrılmasını fırsat bilerek ani saldırı sonucu şehre girdi. Orada Muhammed b. Zeyd ve adına hutbe okuttu. Bunun üzerine Nişâbur'a geri dönen Amr b. Leys, şehrin dışına karargah kurdu ve karargahın etrafına hendekler kazdırarak şehri kuşatma altına aldı (10 Rebiülahir 283/18 Mayıs 896).⁴⁹ Neticede iki ordu arasında meydana gelen şiddetli savaşı kaybeden Râfî, Cürçân'a çekildi.⁵⁰

Amr b. Leys, bir taraftan Horasan bölgesinde hâkimiyet sağlamaya çalışırken, diğer taraftan da komutanlarına vermiş olduğu emirle Râfî b. Herseme'yi sıkı bir takip altına almıştı. Bu sıkı takipten kaçacak yer arayan Râfî, sırayla Ebîverd ve Nesa'ya uğradıktan sonra son olarak Serahs'a çekilmek zorunda kalmıştı. Bu sırada yine Amr'ın Nişâbur'dan ayrıldığını haber aldı. Bundan istifade ederek Tus üzerinden tekrar Nişâbur'a girmeyi başardı. Burada

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, VII, 457-458. Krş. İbn İsfendiyâr, s. 192-193.

⁴⁷ Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 217; a.mlf., "The Tahirids and Saffarids", 120. Amir Hasan Sıddıqî, *Caliphate and Sultanate in Medieval Persia*, Karachi 1969, s. 76.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 458; Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 217-218; a.mlf., "The Tahirids and Saffarids", s. 120.

⁴⁹ Taberî, X, 44 (İng., XXXVIII, 29); İbnü'l-Esîr, VII, 458.

⁵⁰ *The Târikh-e Sîstân*, s. 199; İbnü'l-Esîr, VII, 458.

beyaz bayrak açarak yeniden Muhammed b. Zeyd adına hutbe okutan ve hutbelerden halife Mu'tazid'in adını çıkartan Râfi, ayrıca Amr'a yardım malzemeleri taşıyan kervanların üzerine ordular sevk etti. Buna karşılık bu kervanları korumak amacıyla Amr'ın da ordu göndermesi üzerine iki ordu karşı karşıya geldi ve çarpışmalar başladı. Bir süre sonra Amr ve Râfi'nin bizzat savaş alanına gelmeleriyle birlikte, iki taraf arasında ikinci defa şiddetli bir savaş yapıldı. Nişâbur çevresinde cereyan eden ve çok kanlı geçen bu şiddetli savaşta, Râfi bir kez daha ağır bir yenilgiye uğradı (26 Ramazan 283/6 Kasım 896). Bu durum karşısında Râfi'nin askerleri ve köleleri dağıldı, komutanları onu terk etmeye başladı. Kendisi ise savaş alanından kaçmayı başarmıştı. Daha önce Amr'ı terk ederek Râfi'nin safına geçmiş olan Mansur b. Nasr et-Taberî, Amr'dan eman isteyerek ona sığınırken, Taberistan ve Cürcân seferleri esnasında Râfi'nin komutanlarından olan Muhammed b. Hârûn da Sâmânî Emîri İsmâil b. Ahmed'in yanına kaçmıştı.⁵¹ Savaş alanından canını zor kurtararak Hârîzm'e doğru kaçan Râfi kısa süre sonra öldürüldü. Onun kim tarafından öldürüldüğü hususunda rivayetlerde farklılıklar bulunmakla birlikte, Hârîzm'de öldürüldüğü noktasında ittifak vardır.⁵² Râfi'nin başı daha sonra Amr b. Leys tarafından Mu'tazid'a gönderilmiştir (4 Muharrem 284/11 Şubat 897).⁵³ Böylece Râfi'yi, Nişâbur'da ikinci kez ağır bir yenilgiye uğratan ve ordusunu dağıtan Amr, artık Horasan'ın Ceyhun nehrine kadar olan kısmında⁵⁴ tamamen hâkimiyeti eline geçirmiş oldu.⁵⁵ Hatta Taberî'de yer alan bir rivayete

⁵¹ *The Târih-e Sîstân*, s. 199-200; İbnü'l-Esîr, VII, 458-459.

⁵² Taberî, X, 50 (İng., XXXVIII, 40); *The Târih-e Sîstân*, s. 200-201; İbn İsfendiyâr, s. 193; İbnü'l-Esîr, VII, 459, 483; İbn Hallikân, VI, 425; İbn Kesîr, XI, 78.

⁵³ Taberî, X, 51 (İng., XXXVIII, 41); Mes'ûdî, IV, 260; İbnü'l-Cevzî, XII, 370; Cûzcânî, I, 24; İbnü'l-Esîr, VII, 459; İbn Hallikân, VI, 425; İbn Kesîr, XI, 81.

⁵⁴ Horasan Bölgesi, coğrafyacılar tarafından Kuzeyde Hârîzm, batıda Mâverâünnehir, doğuda Fars, ve güneyde Sîstân ve Hind'le sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte Emevîler ve Abbâsîler döneminde Sîstân ve Hârîzm'le, Ceyhun'un nehrinin doğusunda kalan Taraz'a kadar olan Mâverâünnehir de, Horasan eyaleti içerisinde yer almaktaydı. Daha geniş bilgi için bk. İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik* (nşr. M: J. De Goeje), Leiden 1927, 253-286; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (nşr. M: J. De Goeje), Leiden 1967, s. 426-458; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 2; Recep Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 26; Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII (İstanbul 1998), s. 234.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, VII, 459.

göre, Râfi'nin başının Bağdat'a ulaşmasından yaklaşık altı ay sonra Mu'tazid tarafından Rey'in idaresi de kendisine verildi (16 Recep 284/19 Agustus 897).⁵⁶

Mu'tazid'in tahta çıkışıyla birlikte varılan anlaşma sonrası sağlanan güven ortamı ve tarafların birbirlerine sağlamış oldukları destek sayesinde, her iki taraf ta kısa sayılabilecek bir zamanda kendi paylarına düşen bölgelerde tam bir hâkimiyet sağlama noktasına ulaşmışlardı. Ancak elde ettikleriyle yetinmeyen Amr, Halife Mu'tazid'dan Mâverâünnehir valiliğinin idaresinin de kendisine verilmesini istedi. Ne var ki onun bu isteği ve hâkimiyet alanını genişletme ihtirası, doğuda güç dengelerini değiştirecek büyük bir değişimin başlamasına ve bu değişimin tabii sonucu olarak Halife Mu'tazid lehine olmak üzere Abbâsî-Saffârî ilişkilerinin yeniden şekillenmesine neden oldu.

B- Saffârîler'in Gücünü Kaybetmesi ve Fars Bölgesi'nin Yeniden Abbâsî Hâkimiyetine Geçmesi

1-Doğuda Güç Dengelerinin Değişmesi

Halife Mu'tazid'a isyan etmiş bulunan Horasan valisi Râfi b. Herseme'nin kesik başını halifeye gönderen Amr b. Leys, başarılarıyla yetinmeyip az önce belirtildiği gibi Sâ mânî Emîri İsmâil b. Ahmed'in idaresi altında bulunan Mâverâünnehir'in de kendi idaresine verilmesi talebinde bulunmuştu. Bunu kabul eden Mu'tazid, Mâverâünnehir'e tayin edildiğini bildirmek üzere ona hil'at ve sancak gönderdi.⁵⁷ Ayrıca daha sonra sarayında Horasan hacılarından bir grubu huzuruna kabul eden halife, onlara Amr b. Leys'i Mâverâünnehir'e tayin ettiğini ve İsmâil b. Ahmed'i bu görevden azlettiğini ilan etti (23 Muharrem 285/21 Şubat 898).⁵⁸

Taberî'de yer alan bu kısa bilgilerin yanısıra İbn Hallikân'ın *Vefeyât*'ında ve *Târîh-i Sîstân*'da, olayın seyrini ve Mu'tazid'in konu ile ilgili tavrını daha iyi anlamamıza yardımcı olacak ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. İbn Hallikân'ın Sellâmî'den aktarmış olduğu rivayete göre, Râfi b. Herseme'nin kesik başını

⁵⁶ Taberî, X, 63 (İng., XXXVIII, 64). Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, VII, 486. Halife Mu'tazid dönemine ait olmak üzere Rey'in bundan sonraki durumu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte buranın Mu'tazid'dan sonra halife olan oğlu Müktefî'nin (289-295/902-908) ilk yıllarında, Abbasîler'in hâkimiyeti altında olduğunu ve 290 (902) yılında Sâ mânîler idaresine bırakıldığı görülmektedir (Taberî, X, 97 (İng., XXXVIII, 118); İbnü'l-Esîr, VII, 527). Buradan hareketle 284 (897) yılında Amr b. Leys'in idaresine bırakılan Rey'in, kaynaklarda zikredilmemiş olmasına rağmen yine Halife Mu'tazid döneminde yeniden Abbâsîler idaresine geçtiğini düşünmek mümkündür.

⁵⁷ Taberî, X, 76 (İng., XXXVIII, 84); İbnü'l-Esîr, VII, 500-501; İbn Hallikân, VI, 425.

⁵⁸ Taberî, X, 67 (İng., XXXVIII, 70); İbnü'l-Esîr, VII, 490

Halife Mu'tazîd'a gönderen Amr b. Leys, ondan kendisini daha önce Abdullah b. Tâhir'in idaresi altında bulunan Mâverâünnehir'e vali tayin etmesini istemiş ve bu talebi kabul edilmiştir. Ancak daha sonra Nîşâbur'da bulunduğu sırada hediyelerle birlikte gelen Mu'tazîd'ın elçisinin valilik menşûrunu getirmediğini gören Amr, verilen sözün yerine getirilmediğini ileri sürerek bu hediyeleri reddetmiştir. Bunun üzerine elçi, halifenin oğlu Rey valisi Ali'ye (Müktefi) ve onun yanında bulunan halifenin ileri gelen adamlarına Amr'ın isteğini bildirmiş, onlar araya girerek bunun yerine getirilmesini sağlamışlardır. Bundan sonra elçi, daha önceden Mu'tazîd'ın göndermiş olduğu hediyelerle birlikte Amr'ın yanına tekrar gitmiştir. Hediyeleri birbiri ardına sunan elçi, son olarak valilik fermanını Amr'ın önüne koymuştur. Bunun üzerine Amr "Bu nedir?" diye sormuş, elçi ise "İstedüğün şeydir" cevabını vermiştir. Amr, "Bunu ne yapayım? Burayı İsmâil b. Ahmed'in elinden yüz bin kılıç olmadan kimse alamaz" dediğinde ise, elçi "Bunu sen istedin, sen bilirsin!" karşılığını vermiştir. Bunun ardından fermanı alarak öpen ve önüne koyan Amr; ayrıca elçiye ve beraberindekilere yedi bin dirhem verilmesini emretmiştir.⁵⁹ Barthold, Amr'ın burada sergilemiş olduğu tavır, halifeden zorla alınan bu ihsanları biraz istihzâ ile kabul ettiği şeklinde yorumlamıştır.⁶⁰

Târîh-i Sîstân'da verilen bilgiye göre ise, biraz sonra temas edilecek olan Hârizm bölgesindeki savaşta ordusunun İsmâil b. Ahmed'e yenilmesine üzülen ve oldukça kızan Amr, halife Mu'tazîd'a kendisinin Mâverâünnehir'e tayin edilmesini talep eden bir mektup yazarak, buranın kendisine verilmesine rıza göstermesi halinde Taberistan'dan Şîi Zeydiler'i çıkaracağını, aksi takdirde İsmâil b. Ahmed'i yok etmekten başka çaresi bulunmadığını bildirmiştir. Amr, aynı zamanda Vezir Ubeydullah b. Süleyman'a da durumu anlatan bir mektup yazmıştır. Amr'ın arkadaşı olan vezir, mektubu okuduktan sonra "Halife'nin bundan memnun olmayacağını bildiği halde, Amr'ın bunu yapmaya niçin gerek duyduğunu bilemediğini" söylemiş ardından, Amr'ın göndermiş olduğu mektubu Halife'ye sunmuştur. Halife bir müddet başını önüne eğerek düşündükten sonra, Amr'a isteğinin kabul edildiğini bildiren mektubun yazılmasını emretmiş ve ardından bunun onun sonunu getireceğini söylemiştir. Ayrıca İsmâil b. Ahmed'e de mektup yazılmasını isteyen Mu'tazîd, bu mektupta ona, aslında kendisinin otoritesini sınırlama niyetinde olmadığını bildirmiştir. Diğer yandan Vezir Ubeydullah, Amr'a yazdığı bir mektupla isteğinin kabul

⁵⁹ İbn Hallikân, VI, 425-426.

⁶⁰ Barthold, s. 241.

edildiğini ancak halifenin bundan memnun kalmadığını bildirerek, halifenin valilik menşûruyla birlikte göndermiştir.⁶¹

Bu iki rivâyet birlikte değerlendirildiğinde, Amr b. Leys'in Mâverâünnehir'e vali tayin edilmeyi isterken, bu bölgenin daha önce Abdullah b. Tâhir'in idaresi altında bulunmasını gerekçe olarak sunduğu görülmektedir. Bu gerekçeden Amr'ın, kendisini daha önce Horasan'ın tamamını idaresi altında bulunduran Tâhirîler'in mirasçısı olarak kabul ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu şekilde Mâverâünnehir'i ele geçirecek olan Amr'ın, Râfi b. Herseme'yi ortadan kaldırarak Ceyhun nehrine kadar olan kısmını ele geçirmiş olduğu Horasan'ın tamamını hâkimiyeti altına almayı planladığı görülmektedir.⁶²

Her iki rivâyetten anlaşılan belki de en önemli husus, Amr'ın kendisinden istemiş olduğu valilik tayinini yapmak istemeyen Mu'tazid'in, bu kararı vermekte bir hayli zorlanması ve bir çıkış yolu bulmak için zaman kazanmaya çalışmasıdır. Mu'tazid'in bu isteksizliği ve zaman kazanmaya çalışması, birinci rivâyette kabul edildiğinin bildirilmesine rağmen valilik menşûrunun Amr'a birinci seferde gönderilmemiş olmasıyla dikkat çekerken, ikinci rivâyette ise vezirin bundan Halife'nin memnun olmayacağını ifade eden sözlerine yansımış gözükmektedir. Bununla birlikte o sırada içinde bulunan şartlar sebebiyle Amr'ın bu isteğine daha fazla karşı koyamadığı anlaşılan Halife Mu'tazid, bunu ona vermek zorunda kalmıştır. *Târîh-i Sîstân*'da yer alan rivâyetin devamından, Amr'ın bu ısrarlı isteği karşısında Mâverâünnehir valiliğini onaylamak zorunda kalan Mu'tazid'in, yine de kendince bir çözüm üretmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu isteğinin Amr'ın sonunu getireceğini söyleyen Mu'tazid, aynı zamanda Sâmânî Emîri İsmâil b. Ahmed'e yazmış olduğu mektupta, aslında kendisinin otoritesini sınırlama niyetinde olmadığını bildirerek, yapmış olduğu bu tayinden duymuş olduğu memnuniyetsizliğin ve gizli desteğinin anlaşılmasını sağlamaya çalışmıştır. Hatta Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde bu destek çok daha açık bir şekilde dile getirilmekte ve Mu'tazid'in, İsmâil'e bu bölgenin atalarının toprakları olması sebebiyle Amr'dan daha fazla hak sahibi olduğunu bildirdiği, Amr'la savaşması için de teşvikte bulunduğu kaydedilmektedir.⁶³ Mu'tazid'in burada izlemiş olduğu ikili siyaset, özellikle dönemin saray şairi İbnü'l-Mu'tez'in Halife Mu'tazid'a övgü olarak yazmış olduğu Urcûzetü'l-

⁶¹ *The Târîkh-e Sîstân*, s. 202.

⁶² Bosworth, "The Tahirids and Saffarids", s. 121.

⁶³ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Haz. Sadık Yalsızuçanlar), İstanbul 1999, s. 29-30. Ayrıca bk. Hamdullah b. Ebi Bekir Müstevfî el-Kazvîni (ö. 750/1350), *Târîh-i Güzîde*, Londra 1910, s. 376.

Mu'tazid adlı şiirde⁶⁴ ve savaş sonrasında yazılan edebiyat türü eserlerde, tamamen Halife Mu'tazid'in başından beri planlamış olduğu bir kurnazlık olarak işlenmiş ve bundan dolayı ona övgüler yağdırılmıştır. Konu hakkında değerlendirmede bulunan Kennedy ise, bu olayın müteakip gelişmeler sebebiyle Abbâsîler'in bir taktiği olarak değerlendirildiğini, ancak bunun aslında Mu'tazid'in önceden beri Amr'ı destekleme politikası ile uyumluluk arzettiğini söyler.⁶⁵ Kennedy'nin bu değerlendirmesini kendisine dayanak olarak alan Bosworth ise, bu tasarının önceden kasıtlı olarak planlanmasının mümkün olamayacağını, Kennedy'nin de belirttiği gibi Mu'tazid'in kendisine askerî güç ve prestij kazandıran Amr'ı reddetme şansının bulunmadığını belirtir.⁶⁶

Mu'tazid'in, Sâmânî Emîri İsmâil b. Ahmed'e gizli destek verdiği ve dolayısıyla daha işin başından Amr b. Leys'e karşı bilinçli bir tuzak hazırladığı şeklindeki rivâyetleri reddettikleri anlaşılan her iki araştırmacının da, Mu'tazid'in Amr'ı reddetme şansı bulunmadığını ve zaten böyle bir tayinin onun Amr'ı desteklemeye dayanan doğru politikasıyla uyumlu olduğunu kabul ettikleri görülmektedir. Ancak burada dikkatten kaçan ve araştırılmaya muhtaç olan husus, bu tayinin gerçekten Mu'tazid'in halife olduktan sonra izlemeye başlamış olduğu doğru politikasıyla tam bir uyum sağlayıp sağlamadığı konusudur. Konu ile ilgili önceden yapmış olduğumuz bir tespiti burada bir daha tekrarlayacak olursak, Mu'tazid'in halife oluşuyla birlikte Amr b. Leys ile yapmış olduğu anlaşmanın, doğuda kaybolan halifelik otoritesinin yeniden canlandırılması anlamında ve bu bölgede seyreden olaylara yeniden yön verme gücünü elde etme adına atılmış çok önemli bir adım olduğunu belirtmiştik. Ancak, burada gelinen nokta itibari ile olaya baktığımızda, açık bir şekilde bunun bir işbirliği olmadığı ve güçlü durumda olan Amr'ın Halife'ye bir dayatma içine girdiği görülmektedir. Dolayısıyla istenilen bu tayinin onaylanması ve karşı tarafın istediği şekilde sonuçlanması halinde, bunun Amr'la işbirliği yapılarak başta yakalanmış olan doğuda inisiyatifi elde bulundurma şansını tamamen ortadan kaldıracığı ve zaten güçlü durumda bulunan Amr'ın daha da güçlü hale gelmesini sağlayacağı gayet açıktır. Burada, batıda Huzistan'a, kuzeydoğuda ise Ceyhun nehrine kadar hâkimiyet alanını genişletmiş ve kardeşi Ya'kûb'tan çok daha fazla bir alana yayılmış bulunan Amr'ın, bu sırada gücünün zirvesinde

⁶⁴ Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Mu'tez (296/908), *Dîvânü Eş'ari'l-Emîr Ebi'l-Abbâs*, I-II, Kahire 1977-1978, II, 24.

⁶⁵ H. Kennedy, *The Age of the Caliphates*, s. 185.

⁶⁶ Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 225.

olduğu gerçeği unutulmamalıdır.⁶⁷ Dolayısıyla savaş sonrasında medih sadedinde yazılmış şiirlerdeki abartılı anlatımlardan kaçınmak için, büyük bir siyasi kabiliyete sahip bulunan Mu'tazid'in kendisini kısıpca alacak bu gelişmeyi hiç fark etmemiş olduğunu ve doğuda izlemiş olduğu genel politikası gereği böyle bir tayini hiçbir tedbir almaksızın rahatlıkla onaylamış olduğunu düşünmek pek doğru olmasa gerektir. Burada, bu isteği doğrudan reddetme şansı ve imkanı bulunmayan Mu'tazid'in, istenilen onayı vermekle birlikte karşı tarafı gizli olarak desteklemek gibi önceden de bilinen ve uygulanan klasik bir siyasi yöntemi uyguladığını kabul etmek uygun görünmektedir. Nitekim, "Bağdat hükümetinin, Amr'ın arzusunu yerine getirirken, aynı zamanda İsmâil'e gizlice haberler göndererek ona karşı koymasını tavsiye etmiş olması kuvvetle muhtemeldir" diyen Barthold⁶⁸ bu konu hakkındaki tercihinin açık bir şekilde belli etmektedir. Daha sonra ele alındığı gibi Amr b. Leys'le yaptığı savaş sonrasında galip gelen İsmâil b. Ahmed'in, Mu'tazid'a karşı herhangi bir olumsuz tavır içine girmeyişi, aksine halifeye bağlılığını sürdürerek, Mu'tazid'in doğuda yapmış olduklarına destek vermesi ileri sürülen bu görüşü teyid etmektedir.

Bölge tarihçisi Nerşahî'nin verdiği bilgilerden, Amr b. Leys'in daha Mâverâünnehir'e vali tayin edildiğini bildiren fermanı almadan bölgede faaliyetlere giriştiği anlaşılmaktadır. Öncelikle o, Belh Emiri Ebû Dâvûd, ve Cûzcâniye Meliki Ahmed b. Ferigûn ve Mâverâünnehir Emiri İsmâil b. Ahmed'e göndermiş olduğu mektuplarla, bu bölgede bulunan emirleri kendisine itaate davet etmiştir. Bunlardan ilk ikisi Amr'a itaat etmeye razı olurken, İsmâil b. Ahmed kendisinin bu gibi emirlerle eşit tutulmasına kızarak bu teklifi reddetmiştir. Bunun üzerine Amr, Nişâbur'un ileri gelenlerinden ve âlimlerinden oluşan bir grubu ikinci kez İsmâil'e göndererek, şayet halife bu bölgeye kendisini vali tayin ederse onu yönetime ortak edeceği teklifinde bulunmuşsa da Emir İsmâil'i bu karardan vazgeçirememiştir.⁶⁹ Bunun üzerine Râfi b. Herseme meselesini halletmek üzere gelmiş olduğu Nişâbur'dan hala ayrılmamış olan Amr b. Leys, Muhammed b. Beşir (Bişr) komutasında bir orduyu İsmâil b. Ahmed'le savaşmak üzere bölgeye sevk etti. Ancak iki taraf arasında gerçekleşen savaş Emir İsmâil'in galibiyeti ile sonuçlandı (Şevval sonu 285/Kasım 898).⁷⁰ Beklenmedik bir yenilgi alan Amr b. Leys, derhal yeni savaş

⁶⁷ Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 223.

⁶⁸ Barthold, s. 242.

⁶⁹ Nerşahî, s. 87-88; Ayrıca bk. Barthold, s. 241-242.

⁷⁰ *The Târikh-e Sîstân*, s. 201-202.

hazırlıklarına başladı. Önce Ali b. Hüseyin Dirhemî emrindeki birlikleri, ardından da Zâbülistan valisi Muhammed b. Hamdân komutasında büyük bir orduyu İsmâil b. Ahmed'le savaşmak üzere yola çıkardı. Ardından kendisi de büyük bir ordu ile Belh'e gelerek burada karargâh kurdu.⁷¹

Bu sırada Hârizm bölgesinde gerçekleşen savaştan sonra Buhara'ya dönmüş bulunan İsmâil b. Ahmed ise, Amr'ın kendisiyle savaşa hazırlandığını öğrenince, dağıtmış olduğu ulufelerle ve yapmış olduğu propaganda ile halkın teveccühünü kazanmaya ve onların savaşa katılımını artırmaya çalıştı. Amr b. Leys'in Mâverâünnehir'i ele geçirmek üzere geldiğini ve yöre halkını öldürerek zenginliklerini ele geçirmek, kadın ve çocukları esir etmek istediğini belirtmesi üzerine, halk esir düşmektense kahramanca ölmek daha iyidir diyerek, onun etrafında toplandı.⁷² Nerşahî, buna ilave olarak Türkistan ve Fergana'dan otuz bin askerin, Hârizm'den ise Mansur Karatekin ve Pars Beykendi'nin de, İsmâil'e yardıma geldiğini kaydeder.⁷³

Muhammed b. Harun'u öncü kuvvet olarak yola çıkaran ve ertesi gün bizzat hareket eden İsmâil, Ceyhun nehrini geçerek Amuye'ye ulaştı. Burada başka yönlerden gelenleri bekledi ve daha sonra Belh'e hareket etti. Oraya ulaştınca, Amr'ın ordusunun konuşlandığı Belh şehrinin bütün giriş ve çıkışlarını kontrol altına alarak şehri muhasara etti.⁷⁴ Taberî, Amr'ın muhasara altına alındıktan sonra yaptıklarına pişman olarak barış yapmak istediğini, ancak bunun İsmâil tarafından kabul edilmediğini kaydeder. İbn Hallikân ise, İbn Ebî Tâhir'den naklen bu sırada Amr'ın ileri gelen komutanlarından bir çoğunun İsmâil b. Ahmed'den tarafa geçtiğini belirtir. Neticede yapılan savaşta mağlup olan ve kaçmaya başlayan Amr b. Leys, İsmâil b. Ahmed'in askerleri tarafından esir alınmıştır.⁷⁵ Kaynaklarda savaşın tarihi ile alakalı verilen bilgiler farklı olmakla birlikte, savaşın 288 yılında olduğunu kaydeden Nerşahî hariç, diğerleri 287 yılında yapıldığını teyid ederler. Bosworth, aralarında iki ayı geçmeyen farklılıklar bulunan bu tarihlerden, Gerdizî ve Sellâmî yolu ile İbnü'l-Esîr tarafından nakledilen (15 Rebiülevvel 287/20 Mart 900) tarihi tercih eder.⁷⁶

⁷¹ *The Târikh-e Sîstân*, s. 202-203.

⁷² *The Târikh-e Sîstân*, s. 203.

⁷³ Nerşahî, s. 89.

⁷⁴ Nerşahî, s. 90.

⁷⁵ Amr b. Leys ile Samani emiri İsmail b. Ahmed arasında Belh'de cereyan eden bu savaş Nerşahî'nin eserinde günü gününe bütün teferruatıyla anlatılmaktadır (s. 90-91). Ayrıca karşılaştırmak için bk, Taberî, X, 76-77 (İng., XXXVIII, 84-85); *The Târikh-e Sîstân*, s. 203; İbnü'l-Esîr, VII, 500-502; İbn Hallikân, VI, 426-428; İbn Kesîr, XI, 86.

⁷⁶ Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 229-230.

Savaşın sonucunu öğrendiğinde oldukça sevinen Mu‘tazıd, İsmâil’i öven ve Amr’ı zemmeden sözler söyleyerek,⁷⁷ Amr’ın idaresi altında bulunan yerlerin tamamına İsmâil b. Ahmed’in tayin edildiğini ilan etmiştir.⁷⁸ Savaşta esir olarak ele geçen Amr b. Leys ise, önce Semerkand’a getirilmiş ve bundan yaklaşık bir yıl sonra da Bağdat’a gönderilmiştir (1 Cemâziyelevvel 288/23 Nisan 901).⁷⁹ Amr b. Leys, Mu‘tazıd’ın öldüğü güne kadar hapiste kalmıştır. Tercih edilen rivâyete göre, Müktefi’nin tahta oturduğu gün yeni halifenin Amr’a karşı olan yakın ilgisini bilen vezir Kasım b. Ubeydullah tarafından verilen gizli emirle öldürülmüştür (8 Cemâziyelevvel 289/20 Nisan 902).⁸⁰

Amr b. Leys’in İsmâil b. Ahmed karşısında hiç beklemediği bir yenilgi alması ve kendisinin esir düşmesi, halifeliğin doğusundaki siyasî coğrafyada büyük bir değişikliğin meydana gelmesine neden oldu. O zamana kadar Ceyhun nehrinin doğusunda yer alan sınır boylarında gayri müslimlere karşı savaşlar yapmakta olan Sâmânîler,⁸¹ bu savaş sonrasında Horasan’ın tamamını ellerine geçirmeleri ile birlikte bir anda doğunun en büyük gücü haline geldi.⁸² Bu durum, Mu‘tazıd’ın tahta çıkmasıyla birlikte varılan anlaşma sonrası Saffârîler’le başlatmış olduğu barış ve doğudaki siyasî yapılanmanın oluşmasında kurulan işbirliği dönemini de sona erdirmiş oldu. Mu‘tazıd’ın şimdi doğudaki yeni muhatabı Sâmânî emiri İsmâil b. Ahmed idi.

2-Mu‘tazıd’ın Fars Bölgesini Eline Geçirmesi

Hiç şüphesiz ki bu büyük değişim, bir çok yeni gelişmeyi beraberinde getirdi. Amr b. Leys’in esir alınmasından sonra savaş alanından kaçmayı başaran Saffârîler’in ileri gelen komutanları, Sîstan’a dönmelerinin ardından toplanarak Amr’ın torunu Tâhir b. Muhammed’e emir olarak biat ettiler (17 Cemâziyelevvel 287/Mayıs 900). Tâhir ise vezirlik görevine Ahmed b. Şehfur’u getirerek yönetimi tamamen ona teslim etti ve bu durum yazılan bir mektupla Halife Mu‘tazıd’a bildirildi.⁸³ Kaybedilen savaş sonrası çöküş sürecine girmiş

⁷⁷ Taberî, X, 77 (İng., XXXVIII, 85).

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 502; İbn Hallikân, VI, 427.

⁷⁹ Taberî, X, 83 (İng., XXXVIII, 95); İbnü'l-Esîr, VII, 502; İbn Hallikân, VI, 428. Krş. Nerşahî, s. 92-93; *The Târih-e Sîstân*, s. 207-208.

⁸⁰ Taberî, X, 88 (İng., 103-104). Farklı anlatımlar için bk. *The Târih-e Sîstân*, s. 208-209; Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, s. 378.

⁸¹ H. Ahmed Mahmud-A. İbrahim eş-Şeîf, *el-Âlemü'l-İslâmî fî'l-asri'l-Abbâsî*, Kahire ts, s. 466-467.

⁸² R.N. Frye, “The Sâmânîds”, CHİr, IV, 138; H. Kennedy, *The Age of the Caliphates*, s. 185.

⁸³ *The Târih-e Sîstân*, s. 203-204.

bulunan ve sadece ellerinde Sistan kalan Saffârîler'in yaşadıkları bunlarla sınırlı kalmadı ve siyasî iç çekişmeler baş gösterdi. Tâhir'in emir seçilmesine muhalefet eden amcası Leys b. Ali'nin başa geçme arzusu, Tâhir taraftarları ve Ali taraftarları olmak üzere, hanedan içerisinde rakip iki grubun ortaya çıkmasına neden oldu. Diğer taraftan, devlet idaresini eline geçirmek isteyen önde gelen memlûk komutanlardan Türk asıllı Sübkerî, bu amacını gerçekleştirmede kendisine engel olarak gördüğü vezir Ahmed b. Şehfur'u ve kardeşi Muhammed'i ortadan kaldırma arzusu taşımaktaydı. Bu sırada, yeni emir Tâhir'in devlet işleri ile ilgilenmek yerine av ve eğlenceye düşkünlük göstermesi, Sübkerî'nin amacını gerçekleştirmesinde büyük katkı sağladı. Nihayet Ali b. Leys taraftarı askerler üzerinde nüfuz sağlamış olan Sübkerî, vezir ve kardeşini bertaraf ederek yönetimi kontrolüne almayı ve kendi istediği Abdullah b. Muhammed b. Mikâl'i vezir olarak tayin ettirmeyi başardı.⁸⁴

Saffârîler'in, Belh'te yapılan savaşı kaybetmelerinin ardından yaşanan bu iç karışıklıklar, belki de yıllardır Abbâsî idaresinin gerçekleştirmek istediği ama bir türlü muvaffak olamadığı Fars bölgesini doğrudan hâkimiyet altına alma arzusunu gerçekleştirmesi için gerekli zemini hazırlamış oldu. Bu sırada doğunun yeni söz sahibi Sâmânî Emîri İsmail b. Ahmed'in fırsattan istifade Horasan'ı ele geçirmeye kalkışan Taberistan Zeydî Emîri Muhammed b. Zeyd ile mücadele halinde olması işleri daha da kolaylaştırmış görünmektedir.⁸⁵ Bölgede ortaya çıkan bu yeni gelişmeleri oldukça iyi takip eden ve eline geçmiş olan bu fırsatı kaçırmak istemeyen Halife Mu'tazîd, Sâmânî Emîri İsmâil b. Ahmed'e, Amr'ın hâkimiyeti altında bulunan yerlerin tamamına tayin edilmiş olduğu sözünü vermesine rağmen derhal harekete geçti. Önce, Dülefi Hanedanının ortadan kaldırılmasıyla İsfahan'a tayin etmiş olduğu vali İsa en-Nüşerî'nin Fars'a gitmesi emrini veren Mu'tazîd, ayrıca Vâsî ve Küveridicle'nin haraç ve çiftlik işlerine bakmakla görevli olan Hâmid b. el-Abbâs'ı da Fars'a yolladı (11 Recep 287/12 Temmuz 900).⁸⁶ Böylece o, herhangi bir savaşa gerek kalmaksızın Fars bölgesinin Abbâsî Devletinin hâkimiyeti altına girmesini

⁸⁴ *The Târikh-e Sîstân*, s. 204-207; Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 243-245; Merçil, "Saffariler", *Doğuştan Günümüzüze*, V, 441-442.

⁸⁵ İsmâil b. Ahmed'in, Amr b. Leys'i yenerek esir almasından sonra, Horasan bölgesinin sahipsiz kaldığını düşünen Taberistan emiri Muhammed b. Zeyd, burayı ele geçirmek istedi. Ancak yapılan savaşta Muhammed b. Zeyd'i mağlup eden İsmail b. Ahmed, Horasan'dan sonra Taberistan ve Cürcan'ı da hâkimiyeti altına almayı başardı (5 Şevval 287/3 Ekim 900). Ayrıntılı bilgi için bkz., Taberî, X, 81-82 (İng., XXXVIII, 91-92); Mes'ûdî, IV, 266; İbn İsfendiyâr, s. 193-194; İbnü'l-Esîr, VII, 504-505; H. Yaşaroğlu, s. 100.

⁸⁶ Taberî, X, 77 (İng., XXXVIII, 86); İbnü'l-Cevzî, XII, 411-412; İbnü'l-Esîr, VII, 508.

sağlamış oldu. Bu olayın gerçekleşmesinde, Fars bölgesi üzerinde herhangi bir iddiası bulunmayan İsmâil b. Ahmed'in daha sonra bu durumu kabullenerek aksi yönde bir davranış içine girmemiş olmasının büyük rol oynadığını ayrıca belirtmek gereklidir.

Önceden hâkimiyetleri altında bulunan bölgeleri tekrar eline geçirmek amacıyla olduğu anlaşılan yeni Saffârî Emîri Tâhir b. Muhammed'in, yaşanan iç karışıklıkları sona erdirerek, Mu'tazîd tarafından kontrol altına alınan Fars üzerine harekete geçmesi bundan yaklaşık yedi ay sonra gerçekleşebildi. Bu konu hakkında çok kısa bilgi veren Taberî, bölgeye büyük bir orduyla sefer düzenleyen Tâhir b. Muhammed'in, Mu'tazîd'in buradaki valisini kovarak Fars'a yerleştiğini kaydetmektedir (17 Safer 288/10 Şubat 901).⁸⁷ Her ne kadar bu seferin, Müktefi'nin halifeliği döneminde gerçekleştiğini belirterek kronolojik bakımdan bizce hataya düşmüş olsa da, seferin ayrıntılarını *Târih-i Sîstân*'da bulmak mümkündür. Buna göre Tâhir, önce Ahmed b. Muhammed b. Leys komutasında on bin kişilik, ardından Muhammed b. Amr el-Hârizmî komutasında otuz bin kişilik iki öncü kuvvetini bölgeye sevk etmiştir. Son olarak bölgeye Leys b. Ali'yi gönderen Tâhir, daha sonra kardeşi Ya'kûb b. Muhammed'i Sîstân'a vali olarak bırakarak, Vezir Abdullah b. Muhammed ile birlikte sefere katılmıştır (Muharrem 289/901). Tâhir'in Fars bölgesine ulaşmasından sonra meydana gelen olaylar hakkında da bilgi aktaran *Târih-i Sîstân*, Tâhir'in yaklaşmasıyla birlikte Mu'tazîd'in Şiraz'da bulunan valisi İsâ en-Nûşerî'nin şehri terkettiğini belirtir. Böylece kolay bir şekilde Şiraz'a giren ve burada karargah kuran Tâhir, Sübkerî ve Bilal b. Ezher komutasındaki iki ayrı orduyu bölgede ganimet toplamak üzere görevlendirmiştir. Ayrıca Erdeşir Kurrâ bölgesindeki Bürçan'a Leys b. Ali komutasında bir ordu sevk eden Tâhir, daha sonra kendisi bu ordunun peşinden gitmiştir.⁸⁸ Taberî'nin eserinde yer alan rivayette ise, Ahvaz'ı ele geçirme amacıyla olan Tâhir'in ordusunun Senebil'e kadar ilerlediği ve bu durumun Ahvaz'da bulunan Sahibülberid tarafından Halife Mu'tazîd'a bildirildiği kaydedilmektedir (27 Rebiülahir 288/20 Nisan 901).⁸⁹

Kalabalık bir ordu ile gelerek Fars bölgesine yerleşen Tâhir'in, bu çabasının yeterli olmadığı ve kısa bir süre sonra burayı terk etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Kaynaklarda bu konu ile ilgili iki farklı anlatım yer almaktadır. *Târih-i Sîstân*'da yer alan rivayetin kronolojik açıdan çelişkilerle dolu olduğu ve

⁸⁷ Taberî, X, 83 (İng., XXXVIII, 94); İbnü'l-Esîr, VII, 509; İbn Hallikân, VI, 427.

⁸⁸ *The Târih-e Sîstân*, s. 217-218.

⁸⁹ Taberî, X, 83 (İng., XXXVIII, 94); Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 246-247.

Tâhir'in bölgeyi terk etmesi için ileri sürülen gerekçelerin pek makul sebeplere dayanmadığı görülmektedir. Yine olayın Müktefi'nin halifelîği döneminde gerçekleştiği kabul edilerek yapılan anlatımda, ordu komutanı Bedr vasıtasıyla Tâhir'e mektup gönderen Vezir Ubeydullah b. Süleyman'ın, halifenin Fars bölgesine gelirleri sebebiyle ve orada avlanmak arzusuyla hakim olmak istediğini bildirerek, kendisine bir çok bölgenin verildiğini ve bunlarla yetinmesi gerektiğini tavsiye ettiği kaydedilmektedir. Mektupla birlikte Şiraz civarına ulaşan Bedr ile Tâhir arasında elçiler gidip gelmiş ve neticede gayet dostça bir tavır sergileyen Bedr, buradan geriye döndüğünde halifeden Fars bölgesinin Tâhir'e bırakılmasını isteyeceğine söz vermişti; ancak ona şimdilik tahta yeni oturmuş halifenin emrine muhalefetten sakınmasının uygun olacağını tavsiye etti. Bunun üzerine Tâhir, Kirman, Makran, Sîstan ve Horasan valiliklerine razı oldu. Böylece Bedr, barış yolu ile Fars'ı ele geçirmiş olarak Bağdat'a geri döndü (Şevval 289/902).⁹⁰ Aynı eserde Amr'ın öldürülmesini teşvik etmiş olduğundan dolayı kendisine kızan Halife Mu'tazid'in, Bedr'i sağlığında öldürtmüş olduğu şeklinde aktarılan bilgiyi dikkate aldığımızda,⁹¹ eserin kendi içerisinde çelişkiye düşmüş olduğu gayet açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki, Tâhir'in Fars'ı terketmesi için ileri sürülen gerekçeler de pek makul gözükmemektedir. Çok büyük bir ordu ile bölgeye gelmiş bulunan Tâhir'in sırf halifenin avlanması ve yine buranın gelirinin halifenin olması için geriye dönmesi pek mantıklı görünmemektedir. Diğer taraftan, Tâhir'in razı edilmesi için kendisine bırakıldığı belirtilen bölgelerden Horasan, zaten daha önce Amr ile İsmâil arasında yapılan savaş sonrası İsmâil b. Ahmed'in kontrolü altına girmiş bulunuyordu.

Taberî'de yer alan bilgilerden, Tâhir b. Muhammed'in Fars bölgesini ele geçirmiş olduğunu öğrenen Mu'tazid'in, bu işi engellemek için çok ciddi tedbirlere başvurduğu ve ayrıca bu gelişmenin, kısa bir zaman önce ele geçirmiş olduğu Horasan'daki hâkimiyetini tehlikeye sokacağını farkederek Sâmanî Emîri İsmâil b. Ahmed'in, halifeye destek verdiği anlaşılmaktadır. İsmâil b. Ahmed, Tâhir b. Muhammed'e yazmış olduğu mektupta, Halife'nin Sicistan'ı kendisine verdiğini ve ordusuyla birlikte Fars bölgesine gelmek üzere hareket ettiğini ve burayı derhal terk etmesi gerektiğini bildirdi (2 Cemaziyelahir 288/24 Mayıs 901).⁹² Diğer taraftan fırsattan istifade ile ele geçirmiş olduğu Fars bölgesinin

⁹⁰ *The Târikh-e Sîstân*, s. 218.

⁹¹ *The Târikh-e Sîstân*, s. 208-209.

⁹² Taberî, X, 83-84 (İng., XXXVIII, 95); İbnü'l-Esîr, VII, 509. Ayrıca bk. Mes'ûdî, IV, 268-269.

yeniden elinden çıkmak üzere olduğunu farkeden Mu'tazid, ilk önce ordu komutanı Bedr'i Fars bölgesine tayin ederek, onu büyük bir orduyla bölgeye sevketti (9 Cemaziyelahir 288/31 Mayıs 901).⁹³ Buna ilave olarak, vermiş olduğu desteğin devam etmesini sağlamak amacıyla altından yapılmış zırh, taç ve kılıçtan hediyelerin yanı sıra Horasan'a sevk etmiş olduğu askerlere dağıtması için üç milyon dirhem para ile Abdullah b. el-Feth'i elçi olarak İsmail b. Ahmed'e gönderdi (10 Cemaziyelahir 288/11 Haziran 901). Bir başka rivâyete göre gönderilen bu paranın on milyon dirhem olduğu, bunun yarısının Bağdat'tan, geri kalanın ise Mu'tazid'in emri ile Cebel âmili tarafından karşılandığı belirtilmektedir.⁹⁴

Söz konusu girişimlerin Tâhir b. Muhammed'in Fars bölgesini acilen terk etmesinde büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. İsmâil b. Ahmed'in, kendisini tehdit eden mektubunu alan ve ayrıca Bedr'in büyük bir orduyla üzerine geldiğini öğrenen Tâhir b. Muhammed, büyük bir telaş içerisinde Fars bölgesini terk etti. Bunun üzerine ordusuyla birlikte herhangi bir mukavemetle karşılaşmaksızın rahat bir şekilde bölgeye giren Bedr, burada kontrolü sağlayarak Halife Mu'tazid adına bölgenin haracını toplamaya başladı (Recep 288/ 21 Haziran-20 Temmuz 901).⁹⁵ Böylece Saffâriler'in, Amr'ın öldürülmesinin ardından içine düşmüş olduğu çöküş dönemini ve bölgede meydana gelen boşluğu gayet iyi takip eden Mu'tazid, herhangi bir savaşa girişmeksizin ömrünün son zamanlarında da olsa, Abbâsiler'in geçmişte ellerinde tutabilmek için zorlu mücadelelere giriştikleri Fars bölgesini hâkimiyeti altına almaya muvaffak oldu.

Sonuç

Tahta çıkışının hemen ardından uzun zamandan beri savaş halinde bulunulan Saffâriler ile anlaşma yapan Mu'tazid, kendinden önce uygulanan politikanın tam aksi yönde bir tutum benimsemiştir. Söz konusu anlaşmayı sağlama adına Amr b. Leys'in idaresine bırakılmak üzere Horasan valisi Râfi b. Herseme'yi görevinden azleden Mu'tazid, Saffâriler'in zaten kontrolü altında bulunan Fars bölgesindeki hâkimiyetlerini tanıma hususunda da tereddüt göstermemiştir. İdaresi altında bulunan yerler üzerindeki meşruiyetini tanıyan ve ayrıca Fars ve Horasan üzerindeki hâkimiyeti kabul edilen bu anlaşma, Amr b. Leys tarafından da büyük bir memnuniyetle kabul görmüştür.

⁹³ Taberî, X, 84 (İng., XXXVIII, 95); İbnü'l-Esîr, VII, 509.

⁹⁴ Taberî, X, 84 (İng., XXXVIII, 95-96). Ayrıca bk. Mes'ûdi, IV, 268-269.

⁹⁵ Taberî, X, 84 (İng., XXXVIII, 96); İbnü'l-Esîr, VII, 509.

Mu'tazid'in, Amr b. Leys ile yapmış olduğu bu anlaşma, doğuda ve batıda olmak üzere Abbâsî Devleti adına çok önemli sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece doğudan gelebilecek en büyük tehlikeyi bertaraf etmiş olan Mu'tazid, Tolunoğulları ile kısa bir süre sonra yapacağı anlaşma öncesinde elini güçlendirmenin ötesinde, asıl çeki düzen vermek istediği Musul ve Cezîre'de isyan halinde bulunan bedevîler ve Hâricîler'e karşı başlatacağı mücadele öncesi büyük bir avantaj sağlamıştır. Kuşkusuz ki Mu'tazid'in bu anlaşma ile doğudaki kazanımları çok daha büyük olmuştur. Söz konusu anlaşma, karşılıklı menfaatler doğrultusunda doğunun yeni siyasî yapılanmasını tesis etmede taraflar arası destek ve işbirliğine dönüşmüştür. Adeta ikiye taksim edilmiş coğrafyada Amr b. Leys, Râfi b. Herseme'yi ortadan kaldırarak Horasan'daki hâkimiyetini yeniden tesis ederken; Mu'tazid ise eş zamanlı olarak düzenlemiş olduğu seferler sonucunda önce Rey, sonrasında ise Dülefil'er'in içine düşmüş olduğu siyasî iç çekişmeden istifade ile İsfahan dahil Cibâl bölgesinin tamamını kontrol altına almaya muvaffak olmuştur.

Hâkimiyet alanını daha da genişletmek isteyen Amr b. Leys'in, Sâ mânîler'in hükümrânlığında bulunan Mâverâünnehir'i idaresi altına alma ihtirası, halifelîğin doğusunda güç dengelerinin değişmesine ve iki taraf arasında barış ve işbirliğine dayalı olarak devam eden ilişki sürecinin sona ermesine neden olmuştur. Amr b. Leys ile İsmâil b. Ahmed arasında gerçekleşen savaştan mağlup ayrılan Saffârîler'in çöküş sürecine girmesini fırsat bilen Mu'tazid, herhangi bir savaşa gerek kalmaksızın Fars bölgesini idaresi altına almayı başarmıştır. Sonradan kısa süre içerisinde kendisini büyük ölçüde toparlayan yeni Saffârî Emîri Tâhir b. Muhammed, bu bölgeyi yeniden geri almaya çalışmışsa da, doğunun yeni büyük gücü haline gelen Sâ mânî Emîri İsmâil b. Ahmed'den destek gören ve gerekli diğer askerî tedbirleri alan Mu'tazid buna müsaade etmemiştir. Bunların birlikte oğlu Müktefî'nin halife olmasının hemen ardından, Mu'tazid'in bölgeye yerleştirmiş olduğu ordu komutanı Bedr'in, vezir Kâsım b. Ubeydullah ile arasındaki çekişme sebebiyle Bağdat'a çağırılarak öldürülmesi sonucu doğudaki askerî gücünden çok şey kaybetmiş olan ve aynı zamanda batıda Karimatî isyanı ile karşı karşıya kalmış olan Abbasîler, yıllık vergi karşılığı Fars bölgesini yeniden Saffârîler'e bırakmak zorunda kalmıştır (290/903).